

12. Мількамановіч. Да вынікаў усебеларускай канферэнцыі інжынерна-тэхнічных работнікаў // Прафесіянальны рух Беларусі. – 1929. – № 11.

13. Матэрыялы да справаздачы Цэнтральнага Савету прафсаюзаў БССР 7-му Усебеларускаму з'езду прафсаюзаў. – Мінск, 1932. – 183 с.

14. Хроника важнейших событий истории Коммунистической партии Белоруссии. – Минск, 1970. – Ч.2. – 466 с.

15. Процька, Т. С. Беларускі філіял Прампартыі / Т.С. Процька // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: у 6 т. – Мінск, 1996. – Т. 3. – С. 455-456.

16. Сценаграфічная справаздача V з'езда ІТС аб рабоце БелМБІТа // НАРБ. – Фонд 266. – Воп.1. – Спр.34. – Арк. 1, 10.

17. Матэрыялы да V Пленума БелМБІТа // НАРБ. – Ф.266. – Воп.1. – Спр. 87. – Арк. 75, 78, 83.

18. Пратакты паседжаньняў БелМБІТа // НАРБ. – Ф.266. – Воп.1. – Спр.65. – Арк. 47, 49, 50, 91.

19. Наука и техника Советской Белоруссии в 1917-1990 гг. Хроника важнейших событий. – Минск, 1991. – 189 с.

20. Вестник инженеров и техников. – 1939. – № 6.

Распаўсюджванне асветніцкіх ідэй і навуковае вывучэнне Усходняй Беларусі ў канцы XVIII ст.

А.К. Дубовік, канд. гіст. навук, дацэнт

У канцы XVIII ст. у выніку падзелаў Рэчы Паспалітай тэрыторыя Беларусі ўвайшла ў склад Расійскай дзяржавы. Праблема сацыяльна-эканамічных і культурных наступстваў далучэння да Расіі выклікае вострыя спрэчкі ў беларускай гістарычнай літаратуры. Калі ў савецкі час акцэнт рабіўся на станоўчых выніках, як тады пісалі, “уз’яднання Беларусі з Расіяй” (працы Л.С. Абэцэдарскага, А.П. Ігнаценкі, В.У. Чапко і іншых беларускіх гісторыкаў), то з пачатку 1990-х гадоў ацэнка гэтай гістарычнай падзеі значна мяняецца. У некаторых публікацыях яна адлюстроўваецца як акупацыя Беларусі Расіяй, пры гэтым выпячваюцца негатыўныя наступствы далучэння.

Трэба адзначыць, што сацыяльна-эканамічныя і палітычныя змены, якія адбываліся ў Беларусі пасля далучэння да Расійскай імперыі, суправаджаліся істотнымі, хоць і неадназначнымі па сваім характары пераменамі ў культурным жыцці. Нягледзячы на цяжкасці ў развіцці культуры, выкліканыя панаваннем прыгоннай сістэмы, амаль поўнай дэнацыяналізацыяй інтэлігенцыі, уваходжанне Беларусі ў склад Расіі давала беларускаму народу больш шырокія магчымасці культурных зносін з рускім народам, садзейнічала абуджэнню цікавасці з боку расійскай грамадскасці да беларускай гісторыі і культуры. Адным з важнейшых фактараў, якія вызначалі развіццё беларускай культуры пасля далучэння да Расіі, з’явіўся ўплыў культуры рускага народа. “Толькі ў канцы XVIII стагоддзя, – пісаў народны паэт Беларусі Якуб Колас, – стала магчымым далучэнне беларускага народа да вялікай рускай культуры, што садзейнічала зараджэнню і станаўленню ў пачатку XIX стагоддзя новай беларускай літаратуры” [1, с. 322].

Вядома, што з другой паловы XVII ст. беларуская культура ў Рэчы Паспалітай знаходзілася ў заняпадзе. У 1696 г. было забаронена карыстацца старабеларускай мовай у дзяржаўнай перапісцы. Напярэдадні далучэння да Расіі ў Беларусі амаль не было свецкіх агульнаадукацыйных школ. Навучанне ж у каталіцкіх калегіумах насіла царкоўна-схаластычны характар, мела мэтай насаджэнне каталіцызму. Выкладанне вялося на лацінскай, польскай і нямецкай мовах. Нешматлікія пачатковыя школы таксама знаходзіліся ў руках духавенства. Як адзначае вядомы беларускі гісторык Л. М. Лыч, “падзелы Рэчы Паспалітай засталі беларусаў ужо на такой стадыі асіміляцыі, калі яны практычна знаходзіліся ў поўнай няздольнасці нармальна жыць і духоўна развівацца супольна з якім-небудзь народам, не рызыкуючы канчаткова развітацца з сваёй этнакультурнай адметнасцю. Такімі няздольнымі яны сталіся не самі па сабе, а ў выніку даволі працяглай па часе, жорсткай паводле метадаў, мэтанакіраванай палітыкі паланізацыі. Гэтай пачварнай з’яве беларусы абавязаныя вялікімі стратамі ва ўсіх сферах духоўнай дзейнасці” [2, с. 10]. Разам з тым, насельніцтва ўсходніх беларускіх земляў было менш, чым ўсё астатняе, спаланізавана і акаталічана. Менавіта тут заставалася адзіная на ўсё ВКЛ Магілёўская праваслаўная епіскапія,

вернікі якой вызначалі сваю этнічную прыналежнасць звычайна як беларусы.

Пасля далучэння ў 1772 г. Усходняй Беларусі да Расіі адбыліся значныя змены ў галіне адукацыі. “Устанаўленнямі для кіраўніцтва губернямі” (1775 г.) ствараліся прыказы грамадскай апекі, у кампетэнцыю якіх разам з іншым уваходзіла адкрыццё ў гарадах і “шматлюдных сёлах” школ, дзе маглі навучацца ўсе жадаючыя. Праграмай школ прадугледжвалася навучанне чытанню і пісьму на рускай і польскай мовах, арыфметыцы і маляванню. За сем гадоў існавання прыказаў (1778 – 1785 гг.) колькасць навучэнцаў у Полацкай губерні павялічылася ўтрая [3, с. 883-893]. Аднак недахоп сродкаў, настаўнікаў, навучальных дапаможнікаў, адсутнасць школьнага статуту замаруджвалі адкрыццё новых школ.

Для выпрацоўкі школьнага статуту ў 1782 г. у Пецярбургу была створана “Камісія аб заснаванні народных вучылішчаў”. 5 жніўня 1786 г. быў зацверджаны Статут, які прадугледжаў адкрыццё ў губернскіх гарадах чатырохкласных галоўных народных вучылішчаў, а ў павятовых – двухкласных малых, навучанне ў якіх было бясплатным. У сакавіку – красавіку 1789 г. галоўныя народныя вучылішчы былі адкрыты ў Магілёве і Полацку з колькасцю навучэнцаў больш ста чалавек у кожным. 3 Пецярбургскай настаўніцкай семінарыі былі накіраваны ў Полацк і Магілёў восем настаўнікаў, двое з якіх былі родам з Магілёўскай губерні. У 1791 г. у Воршы, Мсціславе, Копысі, Чэрыкаве і Чавусах былі створаны двухкласныя народныя вучылішчы. У Віцебску, другім па велічыне горадзе Усходняй Беларусі, адкрылася чатырохкласнае вучылішча [3, с. 85-86, 97-104].

Стварэнне сістэмы вучылішчаў стала важнай падзеяй у культурным жыцці Беларусі. Гісторык П. Жуковіч адзначаў: “Упершыню з’явіліся ў поўным сэнсе слова дзяржаўныя школы, з створаным для іх дзяржаўнай уладай статутам, з дзяржаўнай арганізацыяй у іх адміністрацыйнай і навучальнай частках, з назначаным уладай адміністрацыйным і настаўніцкім складам” [4, с. 319]. Прагрэсіўнае значэнне гэтых школ заключалася і ў тым, што яны адкрылі доступ да свецкай адукацыі ўсім слаям насельніцтва. 10,9% навучэнцаў рускіх народных вучылішчаў

Беларусі складалі сялянскія дзеці – 67 хлопчыкаў і адна дзяўчынка [3, с. 151-152].

У праграме вучылішчаў асноўнымі прадметамі былі граматыка рускай мовы, арыфметыка, усеагульная і расійская гісторыя, геаграфія, прыродазнаўства, фізіка. У вучылішчах працавалі кваліфікаваныя настаўнікі. Так, В. Берлінскі і А. Захаржэўскі напісалі некалькі кніг па матэматыцы. З Пецярбурга ў 1789-1794 гг. у рускія школы Беларусі было накіравана каля 30 назваў падручнікаў і метадычных дапаможнікаў у колькасці 17 тыс. экзэмпляраў, а таксама вялікая колькасць розных прыбораў, карт і г.д. [5, с. 89; 6, с. 126]. У крыніцах адзначаецца добрая падрыхтоўка навучэнцаў народных вучылішчаў. Сучаснік сведчыў, што многія дзеці замест езуіцкіх калегіумаў пачалі наведваць рускія школы. Колькасць навучэнцаў к канцу 1795 г. вырасла ў Полацкім вучылішчы да 235, Магілёўскім – да 198 чалавек [3, с. 467-468].

Акрамя народных вучылішчаў і школ, адкрытых прыказамі грамадскай апекі, існавалі іншыя тыпы навучальных устаноў. Працягвалі функцыянаваць каталіцкія калегіумы, але ў іх уводзілася выкладанне рускай мовы і шэрагу прадметаў, якія мелі практычнае значэнне [7, с. 28]. У Магілёве працавала духоўная семінарыя. Шэраг школ функцыянаваў у маёнтках рускіх вяльмож – Г.А. Пацёмкіна, П.М. Румянцава, З.Р. Чарнышова і іншых. Былы фаварыт Кацярыны II С.Г. Зорыч адкрыў у 1778 г. у Шклове “высакароднае вучылішча” для дваранскіх дзяцей, пазней перайменаванае ў кадэцкі корпус. Для яго Зорыч узвёў цудоўны каменны будынак і выпісаў “добрых настаўнікаў” (усяго ў вучылішчы працавала ад 20 да 30 настаўнікаў). Пры вучылішчы меліся бальніца, музей, мастацкая галерэя і бібліятэка, выпісаная з Пецярбурга за 8000 рублёў. За 1778–1797 гг. яно падрыхтавала 268 чалавек, большая частка якіх паступіла на ваенную службу. У ліку выпускнікоў вучылішча былі будучыя генерал-лейтэнант А.Маркевіч і Н.Пятраеў, аўтар шэрагу прац па тэхніцы [8]. С.В. Гучкоў, які наведваў Зорыча, сведчыў пра яго незвычайныя клопаты аб выхаванцах вучылішча. Гледзячы на гэта, дваране беларускіх губерняў бесперапынна прыводзілі да яго сваіх дзяцей. Пасля смерці С.Г. Зорыча, у 1800 г. вучылішча пераехала ў Гродна, затым у 1807 г. яго перавялі ў Смаленск, адтуль у Маскву і

найменавалі першым Маскоўскім кадэцкім корпусам. Такім чынам, створанае Зорычам вучылішча стала трэцяй па ліку ўстановай для падрыхтоўкі афіцэраў у Расіі [9, с. 464-466].

Адкрыццё ў Беларусі сеткі рускіх школ з шырокім сацыяльным ахопам навучэнцаў узмацніла цікавасць беларускага насельніцтва да дасягненняў рускай навукі і культуры, да грамадскага і палітычнага жыцця краіны. Пры народных вучылішчах ствараліся бібліятэкі, у фондах якіх меліся творы М.В. Ламаносава, Дз.І. Фанвізіна, Я.П. Казельскага, Ф. Вальтэра, Ш-Л Мантэскье, Ж-Ж. Руссо, Ж. Бюффона, Ж-Б. Мальера. У светапоглядзе большасці настаўнікаў “сур’эзнае месца занялі прагрэсіўныя ідэі перадавой рускай грамадскай думкі” [10, с. 85, 89]. Прыхільнікам Асветніцтва быў, у прыватнасці, Іван Сакольскі, аб гэтым сведчыць ода, сачыненая ім у гонар адкрыцця Полацкага народнага вучылішча [3, с. 51].

У Беларусі вядома было “Падарожжа з Пецярбурга ў Маскву” А.М. Радзішчава. У 1794 г. у рукі тайнай экспедыцыі (ахранкі кацярынінскага часу) трапіў маёр В.В. Пасек, пляменнік беларускага генерал-губернатара П.Б. Пасека. На кватэры ў Крамянчугу, дзе ён служыў, былі знойдзены два спіскі “Падарожжа з Пецярбурга ў Маскву” і антыманархічныя вершы. Следствам было ўстаноўлена, што кнігу Радзішчава перапісваў як сам В.В. Пасек, так і “состоящий при нём для помощи в делах офицер” П.П. Сімановіч, былы столаначальнік магілёўскай казёнай палаты. Вершы былі складзены Пасекам [11;12, с.279]. Трэба адзначыць, што В. Пасек часта наведваў Беларусь, паколькі дабіваўся вяртання яму маёнтка, які застаўся пасля смерці бацькі. Ён таксама прымаў удзел у гаспадарчых справах уласніцы Чачэрскага маёнтку А.Р. Чарнышовай [13, с. 386].

Кацярына II распарадзілася адправіць П.П. Сімановіча ў ссылку ў Георгіеўскую крэпасць, дзе ён і памёр у 1797 г. Чо датычыцца В.В. Пасека, дык яму дапамагла адзнака пры штурме Ізмаіла і заступніцтва генерал-пракурора Самойлава. Пакаранне было абмежавана пераводам на службу ў полк у глухі куток, з забаронай прыезду ў сталіцы. Але ў 1796 г., ужо пры Паўле I, Пасек быў зноў арыштаваны за распаўсюджванне сярод афіцэраў забароненых кніг і па падазрэнню ў антыманархічнай змове. Больш чатырох гадоў

прасядзеў ён у Дзвінскай крэпасці. Пры новым імператары яго вызвалілі, але ненадоўга: у 1802 г. Пасек трапіў у Санкт-Пецярбургскую гарадскую турму “за абразу Вялікасці”, якая ўтрымлівалася ў адным з яго пісем [12, с. 279]. Седзячы ў турме, ён вызваліў ад прыгону сялян свайго маёнтку і заклікаў іншых памешчыкаў зрабіць тое самае [13, с. 386]. Пасля двух з лішкам гадоў зняволення Пасек рашэннем Сената быў пазбаўлены дваранскай годнасці, узнагарод і чыноў і сасланы з сям’ёй у Сібір. Аб лёсе В.В. Пасека пісаў у рамане “Былое і думы” А.І. Герцэн. З Беларуссю была звязана дзейнасць раскрытага ў 1798 г. у Смаленскай губерні палітычнага гуртка, якім кіраваў стрыечны брат В.В. Пасека палкоўнік А. М. Кахоўскі, сын вядомага палкаводца кацярынінскіх часоў [14, с. 170-174].

Маюцца звесткі аб прагрэсіўных поглядах асобных чыноўнікаў у беларускіх губернях. Так, полацкі губернскі пагранічны камісар Борк у 1790 г. даслаў у Пецярбург у Вольнае эканамічнае таварыства свой твор “Аб стане земляробства ў Беларусі, прычынах беднасці сялянства і мерах барацьбы з гэтай з’явай”, дзе размова ішла аб неабходнасці карэннай змены становішча сялян, адмены прыгоннага права. У 1792 г. у рапарце ў Калегію замежных спраў “Аб колькасці прыходзячых з Польшчы” Борк прапаноўваў павялічыць яе запісам у непрыгонны стан. Аднак прапанова яго была адхілена. На светапогляд Борка зрабілі ўплыў выступленні А. Я. Паленава, Я.П. Казельскага і іншых рускіх асветнікаў з прапановамі скасаваць прыгоннае права [15, с. 58].

Развіваліся і культурныя сувязі з заходнімі краінамі. У пачатку 1786 г. у Крычаўскі маёнтак Р.А. Пацёмкіна па запрашэнню графа прыехаў вядомы англійскі філосаф, юрыст і эканаміст Іерамія Бентам, які дагэтуль веў перапіску з Пацёмкіным і знаходзіў у Англіі спецыялістаў для працы ў Крычаве (яго малодшы брат С. Бентам быў кіраўніком маёнтку і займаўся стварэннем тут прамысловага цэнтру). Уцілітарная тэорыя філосафа вымярала гістарычнае значэнне ўладара яго здольнасцю зрабіць шчаслівымі максімальную колькасць падданных. Жывучы больш года ў в. Задабрасць каля Крычавы, ён знаёміўся з ходам гаспадарчага будаўніцтва, працаваў над сваім “Кодэксам”, сводам грамадзянскага права, трактатам “Аб шкодзе ліхварства”, французскай версіяй

твора “Аб судовых доказах” і іншымі творамі. І. Бентам прагнуў сустрэцца са славытым Р. Пацёмкіным, чакаў, калі “святлейшы князь” наведзе маёнтак. Але князь, моцна заняты справамі ў Наварасіі, не змог прыехаць. Некаторыя гісторыкі сцвярджаюць, што Р. Пацёмкіні і І. Бентам вялі доўгія філасофскія дыспуты, але нішто не пацвярджае факт іх сустрэчы, бо, калі б яна адбылася, мысліцель не прамінуў бы яе апісаць [16].

Пачалося навуковае вывучэнне тэрыторыі Усходняй Беларусі Акадэміяй навук Расіі. 18 лютага 1773 г. камісія АН прыняла рашэнне накіраваць у далучаныя землі дзве экспедыцыі: астранамічную “для здымкі тапаграфічнай карты прасторы, якая знаходзіцца паміж вяршынямі Дзвіны, Волгі і Дняпра” на чале з ад’юнктам АН І.І. Ісленьевым і фізічную “для даследвання па гэтым месцам натуральных рэчаў...” на чале з акадэмікам І.І. Ляпёхіным. Вынікі экспедыцыі Ісленьева былі надрукаваны ў 1777 г. у акадэмічным выданні “Акта”. Што датычыць фізічнай экспедыцыі, дык матэрыялы яе, куды больш цікавыя, былі доўгі час невядомыя, пакуль не былі знойдзены ў 1933 г. у архіве АН некалькі рапартаў, прысланых Ляпёхіным з Беларусі. Па ім можна ўзнавіць некаторыя дэталі працы гэтай экспедыцыі. У склад яе, акрамя Ляпёхіна, уваходзілі 7 чалавек. Экспедыцыя правяла некалькі месяцаў у Беларусі і сабрала каштоўны матэрыял аб яе прыродных умовах і багаццях, занятках сельскага і гарадскога насельніцтва, гістарычных помніках. Так, да рапарту з Рыгі быў прыкладзены спіс раслін, сабраных каля Віцебска, які ўключаў 260 назваў [17].

Вывучэнне Беларусі вялося і ў час падарожжа ў 1780 г. Кацярыны II у Магілёў. У выніку яго з’явілася кніга-даведнік “Топографические примечания на знатнейшие места путешествия ее Императорского Величества в Белорусские наместничества”. Прырода Беларусі вывучалася ў час даследчых работ 1770-1780 гг. па злучэнню рэк Заходняй Дзвіны і Дняпра. Вялікая роля ў даследванні прыроды і эканомікі Беларусі належала генеральнаму межаванню. У Магілёўскай губерні яно было ажыццёўлена ў 1783 – 1784 гг., Полацкай – у 1784-1797 гг., прычым было расходавана больш за 86,5 тыс. рублёў [18, с. 105-106]. Асноўнымі матэрыяламі межавання, якія маюць гістарычную каштоўнасць, з’яўляюцца

“Эканамічныя заўвагі”. У канцы 70-пачатку 80-х гг. былі складзены тапаграфічныя апісанні губерняў і паветаў.

У 1802-1803 гг. Беларусь двойчы наведаў вядомы рускі мінеролаг Васіль Севяргін. Вынікі сваіх назіранняў ён выклаў у двух кнігах. Вучоны першы звярнуў увагу на вялікія запасы і добрую якасць тарфянікаў Беларусі. Двойчы ў 1799-1800 гг. пабываў у Беларусі паэт і дзяржаўны дзеяч Г.Р. Дзяржавін, які вывучаў становішча беларускага сялянства.

Значную ролю ў навуковым вывучэнні Усходняй Беларусі адыграла Вольнае эканамічнае таварыства (ВЭТ). Сярод яго членаў былі беларускія намеснікі З.Р. Чарнышоў і П.Б. Пасек (у 1796 – 1797 гг. прэзідэнт ВЭТ). Раней, у першай палове 1770-х гг., прэзідэнтам таварыства быў С.Г. Зорыч, які і пасля ад’езду ў Шклоў не парваў з ВЭТ сувязі: аб’яўляў задачы і ўстанаўліваў узнагароды для пераможцаў конкурсаў. Актыўны ўдзел у рабоце таварыства прымалі таксама полацкі губернатар А.М. Лунін, дырэктар Магілёўскай эканоміі А.І. Вяроўкін, кіраўнік дубровенскага маёнтка Пацёмкіна Шталь, полацкі медык А.Ф. Лефлер, падпаручык артылерыі Андрэй Меер, каталіцкі епіскап С. Богуш-Сестранцэвіч і інш. У “Працах” ВЭТ быў надрукаваны шэраг матэрыялаў аб Усходняй Беларусі [19]. Каштоўнай гістарычнай крыніцай з’яўляецца напісанае ў 1786 г. А. Меерам “Апісанне Крычаўскага графства, або былога староства”.

У цэлым пазітыўна ацэньваючы пашырэнне на Беларусі перадавых ідэй асветніцтва, навуковае вывучэнне края, арганізацыю рускіх вучылішчаў, разам з тым трэба падкрэсліць, што, на жаль, ніхто “не паклапаціўся аб тым, каб падобныя вучылішчы ствараліся з беларускай мовай навучання. – адзначае Л.М. Лыч. – Таму ў дадзенай сферы духоўнага жыцця ўплыў адразу ж прыняў аднабаковы характар, што не садзейнічала развіццю ні нацыянальнага, ні сапраўды інтэрнацыянальнага ў асвеце. У далейшым гэта з’ява набыла яшчэ больш пашырэння маштабы і, па сутнасці, пазбавіла пачатковую адукацыю беларускага народа ўсяго нацыянальнага” [22, с.109]. Акрамя таго, нягледзячы на ўсю настойлівасць імператрыцы Кацярыны II і адносна памяркоўнае стаўленне да пранікнення рускай культуры і мовы карэннага насельніцтва, на першых парах тут практычна ніколькі не

пахіснуліся пазіцыі польскага элементу. Шматвяковая надзея беларускага народа на выхад з палону польскага нацыянальна-культурнага ўціску на першым часе жыцця ў Расійскай імперыі не спраўдзілася. Палітыка паланізацыі, трохі прыпыненая ў час царавання Кацярыны II, пры Паўле I і Аляксандру Ізноў атрымала распаўсюджванне, а пасля паўстання 1830-1831 г. пачала актыўна праводзіцца палітыка русіфікацыі. І толькі ў перыяд беларусізацыі 1920-х гадоў вольна палілася беларуская мова, расквітнелі шматгранна беларуская навука і мастацтва.

Выкарыстаная літаратура

1. История Белорусской ССР. – Минск, 1961. – Т. I. – 653 с.
2. Лыч, Л.М. Гісторыя культуры Беларусі пад уладай Расійскай імперыі (канец XVIII стагоддзя-1917 г.) / Л.М. Лыч. – Віцебск, 2007. – 245 с.
3. Сборник материалов для истории просвещения в России. – СПб., 1893. – Т. I. – 896 с.
4. Жукович, П. Школьное дело в Западной России в царствование Екатерины II / П. Жукович // Журнал Министерстванародного просвещения. – 1915. – Отд. 2. – С. 206-344.
5. Пасэ, В. Рускія народныя школы ў Беларусі ў канцы XVIII ст. / В. Пасэ // Народная асвета. – 1962. – № 5. – С. 85-89.
6. Поссе, В.С. О влиянии передовой русской общественной мысли на развитие просвещения в Белоруссии в конце XVIII в. / В.С. Поссе // Материалы конференции молодых ученых АН БССР. Серия общественных наук. – Минск, 1960. – С. 83-90.
7. Андрэева, Е.Г. Асвета на Беларусі ў 1772-1802 г.г.: вучэб. дапам. / Е.Г. Андрэева, Л.М. Лыч. – Мінск, 2001. – 128 с.
8. Мещерский, М.И. Зорич С.Г. / М. И. Мещерский // Русский архив. – 1879. – Кн. II. – № 5. – С. 37-65.
9. Памяць: гісторыка-дакументальная хроніка Шклоўскага раёна. – Мінск, 1998. – 655 с.
10. Поссе, В.С. Школа в Белоруссии на рубеже XVIII-XIX вв. / В.С. Поссе // Материалы конференции молодых ученых АН БССР. Обществ. науки. – Минск, 1962. – С. 123-130.

11. Болебрух, А. Процесс Пасека В.В. / А. Болебрух // Питання історії народів СРСР. Болебрух – Вип XV. – Харків, 1973. – С. 115-122.
12. Сивков, К.В. Читатели и распорядители «Путешествия из Петербурга в Москву» А.Н. Радищева в конце XVIII в. / К. В. Сивков // Исторические записки. – 1952. – Т.40. – С. 279-282.
13. Пасек, В. Отрывок жизни Василия Пасека, сочиненный им в Санкт-Петербургской градской тюрьме // Русский архив. – 1863. – С. 627-776.
14. Шторм, Г. Потаенный Радищев. Вторая жизнь «Путешествия из Петербурга в Москву»; изд. 2-е / Г. Шторм. – М., 1968. – 463 с.
15. Маврдин, В.В. Крепостнический характер дворянского предпринимательства конца XVIII и начала XIX в.в. / В.В. Маврдин // Проблемы истории докапиталистических обществ. – 1934. – № 4.
16. Дубовик, Е.А. Из истории российско-английских связей в 80-е годы XVIII в. (на примере Кричевского имения Г.А. Потемкина) / Е.А. Дубовик, С.В. Зенченко // Европа: актуальные проблемы этнокультуры: материалы Международной научно-теоретической конференции. – Минск, 2008. – С. 76-78.
17. Таранович, В. П. Экспедиция академика И.И. Лепехина в Белоруссию и Лифляндию в 1773 г. / В. П. Таранович // Труды Института истории науки и техники АН СССР. Сер. I. – Вып. V. – С. 545-548.
18. Иванов, П. Опыт исторического исследования о межевании земель в России / П. Иванов. – М., 1846. – 163 с.
19. Продолжение Трудов ВЭО. – 1779. – Ч. I. – Приложение; 1784. – Ч. IV, V; 1793. – Ч. XVIII. – С. 326; Новое продолжение Трудов ВЭО. – 1796. – Ч. III.
20. Лыч, Л. М. Гісторыя культуры Беларусі / Л. М. Лыч, У. І. Навіцкі. – Мінск: Экаперспектыва, 1996. – 452 с.